

ROZDZIAŁ VI

Grzegorz Jawor

Zaplecze osadnicze miasta w późnym średniowieczu

• . • . ' • . - • WPROWADZENIE

Skuteczne przeprowadzenie lokacji miasta na prawie niemieckim wynikało z zaistnienia licznych przesłanek o charakterze gospodarczym, społecznym i politycznym, decydujących o pomyślnym rozwoju takiego ośrodka. Do najważniejszych należy *zaliczyć* istnienie prężnego¹ zaplecza w postaci osadnictwa wiejskiego, stanowiącego naturalny rynek zbytu- dla towarów i usług wykonywanych w mieście, lecz jednocześnie zaopatrującego je w towary rolnicze. Z tej przyczyny rozważania rozpoczniemy od ukazania dynamiki rozwoju osadnictwa wiejskiego w okolicach Hrubieszowa w XIV i XV w. Kontynuacją tego wątku będzie prześledzenie statusu prawnego tych osad (a zwłaszcza relacji między prawem ruskim i niemieckim — czynszowym) oraz wskazanie kierunków ich rozwoju gospodarczego i społecznego w ciągu dwóch stuleci.

Z kolei końcowy fragment dotyczyć będzie wyznaczenia zasięgu terytorialnego Hrubieszowa¹ jako lokalnego centrum administracyjnego i sądowego. Podjęty zostanie zwłaszcza ciągle dyskusyjny problem granic powiatu hrubieszowskiego. Nie ulega bowiem wątpliwości, że wykonywanie w tym ośrodku wspomnianych funkcji miało znaczny wpływ na jego rozwój w późnym średniowieczu.

ROZWÓJ SIECI OSADNICZEJ OKOLIC HRUBIESZOWA

Ocena warunków rozwoju osadnictwa na obszarze Kotliny Hrubieszowskiej wypada bardzo korzystnie. Zwłaszcza licznie występujące tutaj gleby typu czarnoziemów lub brunatnoziemów czyniły ten teren bardzo atrakcyjnym dla rolników w różnych epokach historycznych. Z kolei występowanie łąk i niekiedy obszarów podmokłych pozwalało również na prowadzenie działalności hodowlanej¹. Mimo to bilans stanu zasiedlenia staroruskiego oceniany jest przez poszczególnych historyków raczej jako niekorzystny. Podkreśla się zwłaszcza liczne zniszczenia, będące skutkiem wieloletnich starć pblsko-litewsko-węgierskich oraz niszczących najazdów tatar-

skich². Bardzo ubogie zaopatrzenie w źródła pisane z tego okresu nie tylko utrudnia każdą próbę charakterystyki omawianego zagadnienia, ale też rodzi niebezpieczeństwo zbyt łatwego budowania pesymistycznego obrazu stanu osadnictwa Rusi Czerwonej we wcześniejszym średniowieczu. Z wyjątkiem Hrubieszowa, pierwsze informacje dotyczące związanych z tym ośrodkiem osad sięgają dopiero przełomu XIV i XV stulecia.

Pochodzące z 1376 r. nadanie na rzecz władzy chełmskiego czterech osad, z których trzy mieszczą się w orbicie naszych zainteresowań, to znaczy: Cucniowa, Ślepcza i Kosmowa³, w świetle badań H. Grali jest ewidentnym fałszyfikatem z przełomu XIV i XV w., sporządzonym celem obrony stanu posiadania chełmskiej cerkwi⁴. Z tej przyczyny początki tych osad przesuwamy co najmniej do drugiej połowy XIV w., chociaż data 1376 nie ma większego znaczenia, gdyż prawdopodobnie jest ona wynikiem błędu fałszerza, pragnącego zapisać 1276⁵. Kolejne źródło, które mogłoby przybliżyć nas do stanu osadnictwa z przełomu tych stuleci — dokument uposażający parafię w Hrubieszowie z 1400 r., jest również ewidentnym fałszerstwem z drugiej połowy XV w. L. Bieńkowski wykazał, iż sporządzono go wykorzystując przywilej lokacyjny Hrubieszowa z 1400 r. oraz akt erygowania kościoła parafialnego w Gródku z 1409 r.⁶

Można jednak przypuszczać, że sporządzająca go osoba przypisała tej parafii wsie funkcjonujące w zbiorowej świadomości jako stare, co rzekome uposażenie czyniło bardziej wiarygodnym. Z tej przyczyny przypuszczamy, że uwzględnione tam osady w późniejszym okresie zaliczane po części zarówno do powiatu hrubieszowskie go, jak i województwa belskiego: Sławęcin, Czerniczyn, Pobrzeżany, Brodzica, Dia konów, Szpikołosy, Ślepcze, Czumów, Busieniec, Huszcza, Gródek, Wolica, Terebiń i Wola Terebińska, Husynne oraz Obrowiec, swoją metryką mogą sięgać co najmniej początków XV stulecia, chociaż i w tym przypadku data roczna 1400 nie ma żadnej wartości⁷.

Nazwy kolejnych miejscowości pojawiają się w informacjach pochodzących z przełomu lat 20. i 30. Nie jest to jednak wynik wzmoczonej akcji kolonizacyjnej, która miałaby nastąpić w tym okresie, a przede wszystkim efekt pojawienia się nowego źródła — księgi sądu ziemskiego w Hrubieszowie, z której najstarsze zapisy sięgają lat 1429-1431. Nie ulega zatem wątpliwości, że wymienione wówczas po raz pierwszy jako istniejące osady, posiadają w rzeczywistości metrykę starszą. Jednak jeszcze wcześniej, bo w roku 1426

² A. Janeczek, *Osadnictwo pograniczu polsko-ruskiego. Województwo helmskie od schyłku XIV do początków XVII w.*, Wrocław 1991, s. 141.

³ V. Rozov, *Ukraiński limoty*, t. I, Kiiw 1928, nr 11, s. 21 i n.

⁴ H. Grała, *Chrześcijaństwo imię Szwarna Daniłowicza. Ze studiów nad dyplomatyką południoworuską Xlii*

i XIV wieku, [w:] *Słowiańszczyzna i dzieje powszechne. Studia ofiarowane prof. L. Bazyłowowi ~lv siedemdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, Warszawa 1985, s. 216 i n., 219 i n.

⁵ *Ibid.*, s. 216 i n. 'W. Czarnecki bezpodstawnie, w świetle przedstawionych wyżej wywodów jako pierwszą wzmiankę o tych trzech osadach podaje 1376 r. (idem, *Sieć osadnicza ziemi chełmskiej od połowy XIV do połowy XV wieku*, „Rocznik Chełmski” t. 3, 1997, tab. 1).-

⁶ *Zbiór dokumentów małopolskich*, wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kurasiowa (dalej:) ZDM 6, nr 1636 oraz L. Bieńkowski, *Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417-1452)*, „Roczniki Humanistyczne” t. 7, 1958, z. 2, s. 233 i n. *

⁷ W. Czarnecki niesłusznie wiec podaje jako pierwsze notowania tych osad rok 1400 (idem, *Sieć*

osadnicza..., tab. 1).

odnotowano istnienie osady Modryń, której połowę położoną w ziemi bełskiej otrzymali zapewne jeszcze w 1388 r. od Władysława Jagiełły księżęcia mazowieccy⁸.

Z kolei w opublikowanych przez, M. Stankową danych zawartych w księdze sądu hrubieszowskiego⁹, pod 1429 r. pojawiają się Mieniany, Masłomecz, Mołodiaty-cze, oraz nieistniejące obecnie Puderesy (być może identyczne z Wolica?)¹⁰. Osadami o odległej metryce były również wspomniane w dokumencie Władysława Jagiełły z 1431 r. Szychowice, posiadające już wtedy wytyczone granice i pełniące w okolicy funkcje osady centralnej, może też Cichobórz (*Poczuchowol*)¹¹. Zapewne na zachód od tej wsi znajdował się zaginiony później Uników, którego istnienie odnotowano w 1431 r.¹² Q takiej lokalizacji wsi decyduje przede wszystkim konsekwentne wyliczanie Unikowa zaraz po Terebiniu lub Czerniczynku¹³. Przed połową XV stulecia w źródłach pojawił się ponadto położony w bezpośredniej bliskości Hrubieszowa Świerszczów (1431)¹⁴, zaginiony dzisiaj Oborków (Oburkowiec — 1444)¹⁵, oraz Metelin (1443)¹⁶. Niewątpliwie też pierwszej połowy stulecia sięgają początki Czerniczynka (Małego Czemięcma), zanotowanego po raz pierwszy już jako istniejąca osada w 1451 r.¹⁷

Informacje o wsiach zapisanych po raz pierwszy w drugiej połowie omawianego stulecia dotyczą wyłącznie zachodnich i wschodnich krańców powiatu. Jest raczej pewne,

⁸ Wydaje się, że podział Modrynia na część koronną i lenną sięga 1388 r., skoro książęta mazowieccy nigdy nie wysuwali roszczeń do całej osady. W 1426 r. domagali się więc od króla zwrotu zagarniętych wsi, w tym jedynie: *mediatete ville Modriny-Articuli Yladislaw Regi Poloniae a Ducibus Masoviae traditii u.d. 1426*, [w:] *Monumentum Poloniae Historica* (dalej: MPH), t. 6, Kraków 1893, s. 637. Część tej wsi położona w ziemi chełmskiej nazywana była później Mpdryniem Większym lub po prostu Modryniem, część zaś położona w Bełskim to Modryń Mniejszy lub Modryniec — Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, *T. zw. Metryka Litewska*, dz. IV, B, 17, k. 257. W. Czarniecki pierwszą wzmiankę o tej osadzie niesłusznie datuje na 1430 r. (idem, *Sieć osadnicza...*, tab. 1).

⁹ Księga ta. uznawana od niemal trzydziestu lat za zaginioną, od grudnia 2001 r. znów jest udostępniana w Archiwum Państwowym w Lublinie. Jej losy w ciągu tego okresu nie są mi znane.

¹⁰ M. Stankową, *Księga sądu ziemskiego w Hrubieszowie z lat 1429-1468*, „Archeion” t. 44, 1966, s. 100 i n. W rejestrze z 1647 r. Autorka odnalazła informację o miejscowości *Poderesście seu Wólka*. Te same daty podaje B. Czopek, *Nazwy miejscowe dawnej ziemi chełmskiej i bełskiej (w granicach dzisiejszego państwa polskiego)*, Wrocław 1988, s. 180 i n.

¹¹ *Materiały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607 roku*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1890, nr 75: *et altera mediatete ville Treben* (to znaczy Terebiń), *que a Szychowicze est distincta...*

¹² Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Księgi ziemskie chełmskie (dalej: ZCH), zap. sygn. I (księga sądu hrubieszowskiego), k. 4.

¹³ W 1451 r. Aleksandra Tęczyńska wdowa po Mikołaju wojewodzie ruskim określona została jako *tenutrix villarum Threbyen, Ynykow et Maly Czyrnączyniec* — APL, ZCH, zap., sygn. 2, k. 122v-123. W 1480 r. wspomniano *medielas Trzbycn, Vnikow in terra sitis Chelmensis* APL, Księgi ziemskie lubelskie (dalej: ZŁ), sygn. 9, k. 29(v).

¹⁴ W 1431 r. wzmiankowany *Wlatchko Swerczowsky* — APL, ZCH, zap. sygn. I, k. 4.

¹⁵ ZDM 3, nr 609 i 666, W. Czarniecki, *Sieć osadnicza...*, tab. 1. Lokalizację Oberkowa w okolicach późniejszej Gozdawy przyjmuje H. Stamiński, *Hrubieszów i okolice u schyłku średniowiecza*, Hrubieszów 1976 (mapa), który tę osadę nazywa Oburkowcem, oraz A. Janeczek, *Osadnictwo pogranicza...* (załącznik 16). Miasto Gozdawę lokowano około 1548 r. — R. Szczygieł, *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*, Lublin 1989, s. 257.

¹⁶ APL, ZCH, zap., sygn. 2, k. 42 z 1443 r.: W rokach hrubieszowskich uczestniczył wtedy *Albertus de Mythelino*. W. Czarniecki (*Sieć osadnicza...*, tab. 1) niesłusznie datuje ten zapis na 1440 r. Następnie Wojciech występuje w różnym charakterze przed sądem chełmskim i hrubieszowskim aż do 1467 r. (APL, ZCH, zap., sygn. 2, k.). Zmarł około tej daty, skoro rok później jego żona Beata była już wdową (*ihid.*, k. 482).

¹⁷ *Ibid.*, k. 122v-123: *Maly Czyrnączyniec*.

że te osady istniały wcześniej, a ich datacja to wynik jedynie niedostatków źródłowych. Na obszarze położonym nad lewym brzegiem Huczwy, zwanym przez H. Stamińskiego korytarzem gozdowskim, już w 1451 r. zapisano Wilków (dawniej Wołkowyje)¹⁸, zaś w 1453 r. funkcjonowały sąsiednie, królewskie Bogucice (Bohutycze)¹⁹, na których w 1472 r. stolnik chełmski Wąsko Skoruta uzyskał od króla zapis w wysokości 100 florenów²⁰. Pierwszej połowy XV w. sięgają też z pewnością początki Dobromierzyc, wzmiankowanych po raz pierwszy w tym samym, 1453 r.²¹

Kolejnym obszarem, gdzie w drugiej połowie XV w. rozpoczęły egzystencje nowe osady były nadbużańskie, wówczas zalesione tereny wokół Szychowic, nadane około 1437 r. przez Władysława Jagiełłę Janowi z-Tęczyna. J. Kurtyka przypuszcza, że uzyskał on wtedy poza tą osadą oraz połową Terebina również inne wsie, które można przypisać Tęczyńskim około 1470 r.²² Mimo tego stwierdzenia zawsze pozostaje wątpliwość, jak długo przed rokiem 1473 mogły funkcjonować, wzmiankowane wtedy po raz pierwszy, Prehoryłe (Pogorzałe) oraz Kryłów. Z pochodzącej z tego roku zapiski wynika, że już wtedy biegł przez te miejscowości szlak komunikacyjny z Hrubieszowa do Sokala, którądy w świetle badań A. Janeczka w XVI w. przepędzano woły²³. Następnie w Kryłowie, podobnie jak w Terebiniu zbudowano zamki, a około 1523 r. stał się on miastem i centrum jednego z kluczy wchodzących w skład dóbr Tęczyńskich. Według informacji z roku 1520 Jadwiga Tęczyńska zrzekła się m.in. *castris Crylow cum villis Schichowicze, Malkow, Pogonela et Trzebyen districtus Belzensis*²⁴. Ponadto w świetle badań J. Kurtyki, około 1497 r. w poczet majątków należących do tej magnackiej rodziny wchodziły na omawianym obszarze Małków oraz Siedliszcze i Przewóz (obie miejscowości po 1502 r. nie występują w źródłach)²⁵. Możliwe, że średniowieczną metryką mogą wylegitymować się również położone na prawym brzegu Bugu dwie wsie o nazwie Michały, wspomniane po raz pierwszy dopiero w 1523 r., kiedy król zatwierdził ugodę uczynioną między Andrzejem i Janem Tęczyńskimi²⁶.

¹⁸ W. Czarnecki, *Rozwój sieci osadniczej ziemi chełmskiej w latach 1451-1510*, „Rocznik Chełmski” t. 5, s. 50, oraz APL, ZCH, zap., sygn. 2, k. 325v: *Wolkowye* (zapis bardzo uszkodzony). Osada jest często notowana począwszy od lat 70. XV w. (np. APL, ZCH, dekr. sygn. z-25: k. 20, 31, 38, 53v).

¹⁹ APL, ZCH, zap. sygn. I, k. 35 z 1453 r.: *villa Bohutycze*.

²⁰ *Matricularum Regni Poloniae Summaria* (dalej: MRPS), t. I, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1905, nr 784.

²¹ APL, ZCH, zap. sygn. I, k. 36v, oraz MRPS, t. I, nr 10771 z 1515 r.: *Eidem significatoriales Utlenię similes datae sunt super bona haereditaria Mlodatycze, Szyntycze, Dobromierzycze et Hliischa terrae Chelmensis*.

²² J. Kurtyka, *Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu*, Kraków 1997, s. 449.

²³ Jan z Hunowa został oskarżony przez kasztelanka Jana z Tęczyna o to, że ten: *ipse hominem suum Pashek In legacione de bonis suis Pogorzałe ad bona suaVolschvin in suo equo duxit, tunc tua familia non possessionata in via libera regali, que ducit de Crilow in Sokalye...* — *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie...*, Lwów 1869-1935 (dalej: AGZ), XIX, -nr2516; A. Janeczek, *Osadnictwo pogranicza...*, s. 63.

²⁴ MRPS IV, nr 12696. Patrz też R. Szczygieł, *op. c/7.*, s. 447.

²⁵ J. Kurtyka, *op. cit.*, s. 447.

²⁶ Na jej mocy Jan m.in. otrzymał: *castrum et oppidum Krilow cum villis, bona Puthnowicze, Trebin, Szychowicze cum villis, Czychobusz et Michalo cum villis...* — MRPS IV, nr 4199.

CHARAKTER PRAWNY I PROFIL GOSPODARCZY WSI HRUBIESZOWSKICH

Wsie istniejące na badanym obszarze w późnym średniowieczu zorganizowane były według dwóch odmiennych modeli prawnych: obyczajowego i prawa niemieckiego (czynszowego). Jednak niedostatki źródłowe czynią nierealnymi wszelkie próby opisu statystycznego istniejącej tam sytuacji. Funkcjonowanie pierwszego z nich poświadczają nieliczne informacje o dworzyszczach — typowych dla prawa ruskiego (i wołoskiego) gospodarstwach chłopskich o zróżnicowanej powierzchni²⁷. Odnotowane są one w dużym i dobrze zagospodarowanym już w badanej epoce Masłomeczu, skoro w 1443 r. na rokach hrubieszowskich ukarano za niestawienie się przed sądem 12 kmieci z tej wsi²⁸, Gródku²⁹, Mienianach³⁰, a także w Modryniu³¹ i Wilkowie³². Na pewnych obszarach Rusi Czerwonej począwszy od XV, na innych zaś, bardziej zacofanych gospodarczo dopiero w ciągu XVI w. zauważa się tendencję do ich rozmierniania, wyrównywania i w końcu do utożsamiania z łanami. W praktyce jednak nawet i wtedy rzadko były zgodne z normatywami, a ich obszar zależał od warunków glebowych, ilości ziemi we wsi i potrzeb folwarku³³. Tylko w jednym przypadku można stwierdzić, że czynsz uiszczany z dworzyszcz w Modryniu wynosił 1/2 grzywny.

W tej sytuacji jedyną możliwością bardziej dokładnego opisu powinności chłopskich we wsiach na prawie ruskim będzie analiza informacji źródłowych pochodzących z innych, sąsiednich obszarów, np. Chełmskiego. Najbardziej rozpowszechnioną powinnością była tam danina składana w miodzie, opłaty w pieniądzu zaś pełniły początkowo podrzedną, chociaż z czasem, pod wpływem prawa czynszowego, coraz bardziej znaczącą

²⁷ V. F. Inkin, *Dvoriscie i lan v korolievskich imienijach Galičiny v XVI-XV/I w.*, „Materiały po istorii siel'skogo choziajstva i kriesťianstva SSSR”, sb. 8, Moskwa 1974, s. 31.

²⁸ APL, ZCH, zap., sygn. 2, k. 42v. W 1462 r. zastawiono za 24 grzywny: *dworzyszcze in quo sedet Passko, et alium in quo sedet Chodorek et eciam medietas in quo sedet Czarko et medietalem dworzyszczca Wanczowszkye* (*ibid.*, k. 385). W tym samym roku zastawiono też 2 1/2 dworzyszcz w tej wsi o nazwach: Michalkowskie, Nazarowskie i Chodorowskie za 7 grzywien (APL, ZCH, zap. sygn. I, k. 54v). Osiem lat później szlachcic Ignatko ze Żdzannego w Masłomeczu: *resignavit et dimisit medium terciam aream alias dworzyszką nimcupata: prima area Allexino dworysko, secunda area Hlathkyego dworysko, medietas aree lercie wlgaliter polowyszca dworzyszką Hrynczynskye* (*ibid.*, k. 514v). Wreszcie w 1476 r. szlachcic Jan z Masłomecza pozwał Nastazję, żonę Wąska z Weremowic, o to, *quia tu teñes violenter areas .videlicet Olechno dworysko, Hlathkyego dworyszko, medietalem aree Hrynczynskye* [...] •n Masłomyacz (APL, ZCH, dekr., z — 25, k. 15). Być może pojawiający się w składzie sądu hrubieszowskiego Mikula z Masłomecza (w 1429 r.) oraz pochodzący z tej samej osady Andruszk, określony w źródle datowanym na 1465 r. jako *officiales*, to typowi dla prawa ruskiego tywuni — naczelnicy wsi. M. Stankowa, *Księga sądu...*, s. 101 i 105.

²⁹ Czczęścią uposażenia miejscowego plebana w latach 20. XV w. były dwa dworzyszczca. ZDM 2, nr 399.

³⁰ W 1465 r. wzmiankowane: *area alias dworzyszcze in Menyany nuncupatum Chomynskye.*: APL, ZCH, zap. sygn. I, k. 68.

³¹ W 1460 r.: *aream wulgaler dworzyszczca medietalem in qua sedebat Longinus alias Długy [...]* *medietatem aree in qua sedebat Chon ...* — *ibid.*, k. 42; AGZ XIX, nr 2117 z 1489: *area possessionata ubi esset census media marca...*; *Lustracja województw ruskiego, podolskiego i belskiego 1564-1565*, cz. I, wyd. K. Chłapowski, H. Żytkowicz, Warszawa-Lódź 1992, s. 99.

³² W 1454 r.: *dworzysko Wolkowynya*, zaś w 1460: *curia aut area in Volkova* — APL, ZCH, zap. sygn. I, k. 38 i 40v.

³³ V. F. Inkin, *Dvoriscie i lan...*, s. 27 i 41; *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym...*, t. VII, cz. 2. *Ziemie ruskie: Ruś Czerwona*, Warszawa 1902, dodatek, s. 127; F. Persowski, *Osady na prawie ruskim, polskim, niemieckim i wołoskim w ziemi lwowskiej. Studium z dziejów osadnictwa*, Lwów, 1927, s. 13-16; A. Janeczek, *Exceptis schismaticis. Upośledzenie Rusinów w przywilejach Władysława Jagiełły*, „Przegląd Historyczny” t. 75, 1984, z. 3, s. 535.

role³⁴. Wsi staroruskiej znane były też różne formy robocizn (pańszczyzn) na rzecz właściciela osady. Było to podstawowe świadczenie wykonywane przez grupę chłopów zwanych „tiahłymi”. Również daniacy nie byli od tych prac zwolnieni³⁵. Według A. Fastnacha, część wsi rządzących się obyczajem ruskim w ogóle nie przeszła przez etap oczynszowania, lecz zachowała jeszcze w okresie nowożytnym stary system, oparty na rencie naturalnej i odrobkowej. Pańszczyznę odrabiali chłopci określanymi jako „robotni” (*kmethones laborantes*), występujący w osadach ziemi sanockiej³⁵. Analogiczna grupa wieśniaków notowana jest w Chełmskiem. Na przykład w 1493 r. zastawiono w Woli Hajownickiej łan (w rzeczywistości zapewne dworzyszczę): *m quo resident duos kinethones laborativi*³⁷. W świetle powyższych uwag wysoce prawdopodobny wydaje się wniosek, że i wieś hrubieszowska nie odbiegała od obowiązującego na sąsiednich obszarach modelu powinności. W analizowanych źródłach zachowały się ponadto strzępy informacji sugerujących istnienie w niektórych osadach w okolicy Hrubieszowa specyficznej dla obszarów ruskich grupy ludności służebnej. Wykonywali oni zarówno różne przedmioty, jak również specjalistyczne prace, związane z obsługą miejscowego grodu: Na pewno tacy ludzie zamieszkiwali w Mienianach (zwanych dłatego czasem Służkami³⁸). Jeszcze w drugiej połowie XVI w. obok 14 kmieci i 11 zagrodników przebywało tam pięciu służków: *którzy winni jechać kędy każą, i czasu potrzeby na wojnę powinni dawać trzech koni*³⁹. Istnienia analogicznej grupy w Czernięcinie w pierwszej połowie XV stulecia można z kolei domyślać się na podstawie podanej przez M. Stankową informacji z 1429 r. o zasiadającym wówczas w składzie sądu hrubieszowskiego mieszkańca tej osady Iwanku, którego źródło określiło mianem sokolnika⁴⁰. Sokolnikiem był również niejaki Zań, zamieszkujący w 1431 r. w Unikowie⁴¹.

W XV w. rozwój wsi hrubieszowskich polegał nie tylko na ich ilościowym wzroście, lecz także na nadaniu części z nich nowego, bardziej nowoczesnego oblicza gospodarczego i społecznego, poprzez upowszechnianie elementów prawa czynszowego (niemieckiego). Obok wymierzania chłopskich gruntów w łany i wprowadzania trójpolówki regularnej, najbardziej widocznym efektem tych zmian była reforma powinności chłopskich na rzecz właścicieli wsi, polegająca na oczynszowaniu (to znaczy zamianie renty w naturze i odrobkowej na czynsz opłacany w pieniądzu⁴²) oraz wprowadzeniu samorządowego sądownictwa chłopskiego w postaci ławy wiejskiej na czele z sołtysem⁴³:

34 \Y 145 j]- w. Hańsku zastawiono: *kmethonem suum dacionarium in area alias na dworzyszczu residentem* (APL, ZCH, zap., sygn. 2, k. 120 a v), w Koziej Górze zaś osadzony był: *laboriosus Janek kinetho et tributarius alias datmik* (APL, ZCH, dekr., sygn. z-25, k. 168v z 1497 r.). Z kolei w Orchowie zastawiono dworzyszczę, z którego dawano trzy garnce miodu i 9 groszy czynszu (APL, ZCH, zap., sygn. 2, k. 148). Podobne sytuacje notują: *ibid.*, k. 478v z 1468 oraz ZCH, dekr., sygn. z-25, k. 2(09v-21(0) z 151.7 i k. 218v z 1504 r.

35 K. Tymieniecki, *Historia chłopów polskich*, t. 2, *Schylek średniowiecza*, Warszawa 1966, s. 447.

36 A. Fastnacht, *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340-1650*, Wrocław 1962, s. 234.

37 APL, Księgi ziemskie krasnostawskie (dalej: ZK), zap., sygn. 2, k. 324. Podobnie rñ.in. w Zaporzu 1 Busównie: ZCH, dekr., sygn. z-26, k. 253-254.

38 W. Czarniecki, *Sieć osadnicza...*, tab. 1.

39 *Lustracja województw ruskiego...*, s. 96.

40 M. Stankową, *Księga sądu...*, s. 100.

41 APL, ZCH, zap. sygn. 1, k. 4.

42 We wsiach na prawie niemieckim renty odrobkowe i daniny nadal powszechnie występowały, lecz miały podrzędne, w porównaniu z czynszem, znaczenie.

43 A. Gašiorowski, *Szerzenie się tzw. prawa niemieckiego na wsi śląskiej. Uwagi dyskusyjne*, „Roczniki Historyczne” r. 28, 1962, s. 75-77.

Atrakcyjne warunki glebowe interesującego nas obszaru powodowały, że ten proces rozpoczął się najpóźniej w dwóch pierwszych dziesięcioleciach XV w. i w następnych latach przebiegał, jak na warunki panujące na ziemiach ruskich, z dużym rozmachem. W 1425 r. nadano prawo niemieckie dla wsi Ślepcze oraz Kosmowa⁴⁴. W 1429 r. w składzie sądu hrubieszowskiego wystąpił niejaki Steczko, sołtys z pierwszej z wymienionych osad^{4,5}. Z dokumentu króla Władysława Jagiełły dowiadujemy się, że w 1434 r. sołectwo to odstąpił Wawrzyniec z Bzowca Michałowi zwanemu Bracha, w zmian za wieś Sitno⁴⁶. Przydomek nabywcy, typowy dla prawdopodobnie ruskiego pochodzenia mieszkańców pobliskich Mienian, wskazuje, że również miejscowi bojarzy ruscy szybko dostrzegli szansę awansu majątkowego poprzez aktywne uczestnictwo w omawianym procesie przemian⁴⁷. W tym samym 1429 r. na rokach hrubieszowskich zasiadał też Janusz, sołtys z Brodzicy (*Eohurodicy*)[^].

Zapewne pierwszej połowy XV stulecia sięga też nadanie prawa niemieckiego dla wzmiankowanej tylko raz w znanym nam już falsyfikacie datowanym na 1400 r. Woli Terebińskiej, skoro nazwy typu Wola są ściśle związane z osadnictwem na prawie niemieckim, może też Pobrzeżan (*Pobereżan*), gdzie zwraca uwagę typowy dla omawianego obyczaju podział ludności wiejskiej na kmieci i uboższych zagrodników: *sex kmethones in Pobrzeżany cum agris et pratis liberos, quatuor hortulanos similiter cum agris et pratis*⁴⁹, oraz na pewno Czerniczyna. Sołtys tej ostatniej z wymienionych osad — Dobiesław pojawiał się wśród asesorów sądu hrubieszowskiego w latach 1443-1465⁵⁰. Z kolei w 1474 r. funkcję tę sprawował szlachetny Piotr Kuczala (lub: Kwaczała), pochodzący zapewne z pobliskich Moniatycz⁵¹. Ta sama osoba pełniła w latach 60. i 70. identyczny urząd w Czerniczynku⁵². Omawianego okresu sięgają też informacje o sołectwie w Oburkowie, uposażonego w 1 1/2 łanu ziemi ornej oraz jeden łan dąbrowy oraz młyn ze stawem⁵³, Szpikołosach⁵⁴, Dobromierzycach⁵⁵ i zapewne

⁴⁴ W. Czarnecki, *Przemiany osadnictwa ziemi chełmskiej od połowy XIV do końca XVI wieku*, s. 334 (mps w Bibliotece Głównej UMCS w Lublinie).

⁴⁵ Osoba ta zapewne jest identyczna z niejakim Strączkiem, notowanym dwa lata później (M. Stankowa, *Księga sądu...*, s. 101).

⁴⁶ ZDM 7, nr 2159: '*scultecia in Ślepcze*.

⁴⁷ W 1460 r. komornikiem sądu hrubieszowskiego był Jan Bracha z Mienian (M. Stankowa, *Księga sądu...*, s. 105), a siedem lat później Fiodor Bracha, pochodzący z tej samej osady (APL, ZCH, zap., sygn. "2, k. 470, oraz M. Stankowa, *Księga sądu...*, s. 106).

⁴⁸ APL, ZCH, zap. sygn. 1, k. 3v.

⁴⁹ ZDM 6, nr 1636.

⁵⁰ Jako sołtys tej wsi określany jest w zapiskach z lat 1453—1465 (*ibid.*, s. 105 i n.). Przedtem występuje wyłącznie jako Dobiesław z Czerniczyna (APL, ZCH, zap., sygn. 2, k. 42), rok później niespodziewanie jako "wójt Hrubieszowa (M. Stankowa, *Księga sądu...*, s. 102).

⁵¹ APL, ZK, zap., sygn. 2, k. 49v: *nobilis Peltris Kweczalu advocatus in Magna Czernyaczyn*. Pochodzenie tego sołtysa sugeruje pojawienie się w sądzie hrubieszowskim w 1431 r. Tomasza Kwaczały z Moniatycz (M. Stankowa, *Księga sądu...*, s. 101).

⁵² W zapisce z około 1470 r. Jakub z Czerniczynka potwierdził, że jego zmarły brat Mikołaj pożyczyl od Piotra Kuczala, sołtysa w tej wsi, 12 grzywien z wiardunkiem (APL, ZCH, zap., sygn. 2, k. 539). W 1467 r. w Czerniczynku notowane są łany (*ibid.*, k. 493).

⁵³ **Advocatia in Oborkow* — *ibid.*, k. 481-481 v. Informacje o uposażeniu sołectwa w tej wsi podaje zapiska z 1463 r. APL, ZCH, zap. sygn. 1, k. 61.

⁵⁴ W 1447 r. wzmiankowany sołtys Maciej Puczkowicz, zaś w 1451 niejaki Steczko. APL, ZCH, zap. sygn. 1, k. 8 i 25.

⁵⁵ *Johannes advocatus de Dobromierzycze* ... jest wzmiankowany w latach 1453-1462 — *ibid.*, k. 36v i 56.

w Bogucicach⁵⁶. Również informacja z 1504 r. o kmieciu Iwanku zwanym Tarabora zbiegłym ze Żdzannego z półtanka do Wolicy (Puderesy?) sugeruje, że i ta osada nie oparła się wpływowi prawa czynszowego⁵⁷.

Spóźnionemu, w porównaniu z położonymi bardziej na zachód obszarami Polski, procesowi szerzenia urzędów prawa czynszowego (niemieckiego) towarzyszyło niemal jednocześnie zjawisko wzrastania znaczenia gospodarki folwarcznej. Obok świetnej jakości gleb, czynnikiem przyspieszającym jej rozwój w okolicach Hrubieszowa okazała się bliskość dużej, spławnej rzeki — Bugu, którą można było transportować zarówno zboże, jak też towary leśne (drewno, potaż, smołę itd.), oraz bliskie położenie rozwijającego się Hrubieszowa.

Łatwiej też było narzucić wyższą pańszczyznę tutejszym kmieciom, skoro, jak już wspomniano wyżej, tradycje jej wykonywania we wsiach prawa ruskiego posiadały odległą metrykę. Nie bez znaczenia mogło też być sąsiedztwo z Bełskiem — obszarem, gdzie liczne dobra posiadała szlachta pochodząca z Mazowsza. Niewykluczone, że grupa ta mogła pośredniczyć w przekazywaniu bardziej nowoczesnych metod gospodarowania na obszary ruskie.

Liczne folwarki (*praedid*) wlicza znany nam fałszyfikat datowany na 1400 r. Pleban hrubieszowski posiadał prawo do poboru dziesięciny snopowej zarówno z gospodarstw królewskich w: Hrubieszowie, Brodzicy, Dziekanowie, Szpikołosach, Czumowie i Ślepczach, jak i folwarków szlacheckich w: Gródku, Wolicy, Czumowie, Terebiniu i Woli Terebiriskiej oraz w Obrowcu.

Niestety, nie zachowały się dane umożliwiające określenie areалу wymienionych gospodarstw. Pozostaje więc wątpliwość, czy były to już obszarowo duże, produkujące znaczne ilości zboża na rynek jednostki, czy też jedynie typowe dla wcześniejszego średniowiecza niewielkie, pomocnicze gospodarstwa dworskie, zaspokajające przede wszystkim potrzeby konsumpcyjne właściciela, jego rodziny i domowników⁵⁸. Tym cenniejsze są dokładne informacje dotyczące sytuacji panującej w Masłomęczu. W 1464 r. szlachcic Ignatko ze Żdzannego zabezpieczył (oprawił) 100 kóp groszy posagu jego żony Miluchny w Żdzannem i jego dziale w Masłomęczu, m.in. na zabudowaniach dworskich, ziemi ornej należącej do dworu o powierzchni pięciu łanów, młynie i stawie rybnym oraz stadninie koni⁵⁹. Nie ulega zatem wątpliwości, że w tej osadzie funkcjonował nowoczesny (w realiach drugiej połowy XV w.), nastawiony na produkcje zbożową i hodowlaną folwark.

Kolejne przesłanki, świadczące o zainteresowaniu wielkiej własności ziemskiej w Chełmskiem tym nowym źródłem zysków, są bardziej ogólnej natury. Odnajdujemy je w uchwalonym w 1477 r. na sejmiku -ziemskim przez szlachtę z powiatu chełm-

⁵⁶ W 1515 r. potwierdzono zapis 400 grzywien uczyniony przez Kazimierza Jagiellończyka dla Olechny Skoruty podkomorzego chełmskiego: *super villain regiam Bohutyce [...] et super advocatiam hereditariam in eadem villa*. MRPS, t. 4, nr 10770.

⁵⁷ APL, ZCH, dekr., z-25, k. 255.

⁵⁸ H. Wajs, *Powinności feudalne na Mazowszu od XIV do początku XVI wieku. W dobrach monarszych i kościelnych*, Wrocław 1986, s. 183.

⁵⁹ APL, ZCH, zap., sygn. 2, k. 452v: *cum curia, aratura tota ad curiatn spectancia videlicet: quinque laneos, molendino et cum piscina iacentem sub curia nova et piscinain etiam nova et eguiream etiam totam alias stado*. Pola dworskie w Masłomęczu wzmiankowane są też w 1470 i 1476 r. (*ibid.*, k. 506 i 54lv oraz ZCH, dekr., sygn. z-25, k. 15).

skiego, krasnostawskiego, 'szczembrzeskiego i hrubieszowskiego statucie (laudum), którego celem było, poprzez ujednoczenie powinności chłopskich i ścisłe określenie warunków opuszczenia wsi, zahamowanie migracji i zbiegostw w obrębie tej ziemi⁶⁰. Jako obowiązujący uznano wtedy czynsz w wysokość 1/2 grzywny z łanu kmiecego, a więc dwukrotnie niższy niż najbardziej rozpowszechniony w tym samym czasie we wsiach sąsiedniej ziemi lubelskiej. Tę różnicę rekompensowano poprzez wprowadzenie pańszczyzny tygodniowej w wymiarze jednego dnia z łanu, co w drugiej połowie XV w., jak na warunki polskie, było znacznym obciążeniem⁶¹. Również, biedniejsi chłopci — zagrodnicy mieli płacić 6 gr czynszu i odrabiać pańszczyznę (pieszą) przez jeden dzień w tygodniu⁶². Jednak w przypadku kmieci obligatoryjność tych obciążeń osłabia paragraf 9 omawianego laudum, stwarzający możliwość pobierania wyższego jak 1/2 grzywny czynszu, jednak pod warunkiem, że właściciel wsi, zrezygnuje z robocizn⁶³. Można zatem przypuszczać, że w Chełmskiem (a więc również na obszarze objętym naszymi badaniami) równocześnie funkcjonowały dwa modele powinności chłopskich. We wsiach, gdzie rozwijały się folwarki towarowe, preferowano profil czynszowo-pańszczyźniany, w pozostałych dominowały jeszcze czynsze lub daniny.

HRUBIESZÓW — CENTRUM JEDNOSTKI ADMINISTRACYJNEJ

Nadanie uczynione w 1388 r. przez Władysława Jagiełłę na rzecz księcia płockiego Siemowita IV, obejmujące rozległe obszary położone wokół Bełża, Lubaczowa, Buska, Grabowca, Horodła, Sokala i Łopatyna, w latach następnych przez króla było jednak

⁶⁰ APL, ZK, zap., sygn. 2, k. 100: *Seguitur statutu terrigenario omnium in term et districtibus Chelmensis, Crasnostawensis, Hrubieszoviensis et Szczembrzesthensis...* Problem genezy i postanowień statutu • krasnostawskiego omówił L. Żytkowicz, *Próby regulacji pańszczyzny w Polsce w latach 1477-1520*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” (dalej: RDSG), t. 45, 1984, s. 5 i n. oraz G. Jawor, *Ekonomiczne i społeczne aspekty zbiegostwa ludności wiejskiej na ziemi lubelskiej w XV wieku*, RDSG, t. 48, 1987, s. 142 i n.

⁶¹ Dyskusja o roli pańszczyzny w gospodarce wiejskiej Polski późnego średniowiecza przyczyniła się do podważenia popularnej, zwłaszcza w okresie powojennym, tezy o ich znacznym wymiarze. Na przykład S. Sreniowski (*Dzieje chłopów w Polsce, Szkic o ustroju społecznym*, Warszawa 1947, s. 71 i n.) i J. Serczyk (*Chłopi polscy w pierwszym okresie fe udal izmu (do 1453 r.)*, [w:] *Z dziejów chłopów polskich (od wczesnego feudalizmu do 1939 r.)*, Warszawa 1968, s. 65), szacowali je na kilka dni w tygodniu z łanu i wskazywali na lata 20. i 30. XV w. jako na okres szczególnego natężenia skarg chłopskich na podwyższanie robocizn. Oparte na pogłębionej analizie źródłowej badania wykazały jednak, iż rozwój pańszczyzny tygodniowej następował powoli i nierównomiernie w różnych częściach kraju. L. Żytkowicz (*Próby regulacji...*, s. 5 i n.) wskazał, że nawet w przodujących w tym procesie dobrach kościelnych dopiero na początku XVI stulecia nastąpiło jej ostateczne wprowadzenie w wysokości jednego dnia w tygodniu. Słaby rozwój tej powinności stwierdzili też m.in. K. Górski (*Zagadnienie przytwierdzeniu chhpów do ziemi na Żutawach na przelomie XV i XVI w.*, [w:] *Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicata*, Poznań 1959, s. 59), M. Małowist (*Wschód a zachód Europy w XIII-XVI w. Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych*, Warszawa 1973, s. 113), H. Wajs (*Powinności feudalne...*, s. 183) oraz na terenie Lubelskiego G. Jawor (*Ludność chłopska i społeczności wiejskie w województwie lubelskim w późnym średniowieczu (schylek XIV-początek XVI wieku)*, Lublin 1991, s. 106-108).

G. Jawor, *Ludność chłopska...*, *passim*.

⁶³ A. Pawiński, *Sejmiki ziemskie. Początek ich i rozwój ai do ustalenia się udziału posłów ziemskich w ustawodawstwie sejmu walnego (1374-1505)*, Warszawa 1895, s. LIX i n: *hoc addito, quod guilibet dominus et terrigena hereditarius poterit et potens erit suos homines et kmethones in majón censu quam in media marca absque laboribus collocare*.

stopniowo uszczuplane⁶⁴. Wynikiem rewindykacyjnej polityki tego władcy było również oderwanie od posiadłości mazowieckich okolic Hrubieszowa. Nastąpiło to przed 1395 r., skoro Siemowit IV nie wymienił tego ośrodka wśród posiadanych wtedy przez niego grodów. Według sugestii A. Janeczka to wydarzenie mogło mieć miejsce może jeszcze w grudniu 1392 r., kiedy księcia pozbawiono wołości podhorajskiej⁶⁵. W ten sposób powstała należąca do Korony enklawa terytorialna, otoczona niemal zewsząd pertynencjami mazowieckimi, posiadającymi do lat 60. XV w. status oddzielnej, chociaż uznającej zwierzchność królów polskich państwowości. Takie położenie w znacznym stopniu tłumaczy odrębność administracyjną interesującego nas obszaru, w tym również powołanie, wraz z szerzeniem się na ziemiach czerwonoruskich urzędów obyczajowego prawa polskiego, oddzielnego powiatu sądowego. Zdaniem R. Szczygła, nastąpiło to zapewne w latach 20. XV w.⁶⁶ Najstarsza znana informacja dotycząca tego powiatu sięga 1428 r., kiedy to przeniesioną przez króla na prawo niemieckie osadę Pukarzewów określono jako położoną: *in term Chelmensi et districtu Hrubieschowiensti*⁶⁷.

Taki sposób organizacji charakteryzowanego terytorium utrzymał się stosunkowo niedługo, bo do lat 60. tego samego stulecia. Wówczas nastąpiła likwidacja powiatu hrubieszowskiego. Podobne zjawisko zauważamy na pozostałych ziemiach ruskich. Należy je traktować jako element integracji tych obszarów z resztą kraju i upodabniania się istniejącej dotąd struktury administracyjno-sądowej do rzadszej gdzie indziej sieci powiatowej⁶⁸. Nie bez znaczenia przy podejmowaniu tej decyzji było i to, że w 1462 r. Bełskie inkorporowano do Korony, jednocześnie nadając mu status województwa. W tej nowej sytuacji zanikły istniejące dotąd przesłanki utrzymywania odrębności tego niespójnego terytorialnie, niewielkiego obszaru. W 1465 r. podjęto decyzję o przeniesieniu ro-ków hrubieszowskich do Chełma: *Termini sunt positi ex isto districtu hrubieszoviensi in Chelm*⁶⁹. Wkrótce też, jak wynika z zapiski sporządzonej przy okazji rozpatrywania przez sąd ziemski chełmski sporu między Mikołajem dziedzicem z Bzowca a Janem z Gdeszyna i Oborkowa, księgi sądowe przewieziono z Hrubieszowa do Chełma: *et inscripcionem quam habet in libro in Rubyeszow actualam qui liber est transpositus in Chelm*¹⁰.

Wbrew opinii M. Stankowej, wydarzenia te nie oznaczały natychmiastowego zniknięcia „powiatowej” tradycji Hrubieszowa⁷¹. Istniała ona co najmniej do końca XV w.,

⁶⁴ *Urzednicy wojewodztwa helmskiego i ziemi chełmskiej XIV—XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Gmiterek, R. Szczygieł, pod red. A. Gąsiorowskiego, [w:] *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII—XVIII wieku. Spisy*, pod red. A. Gąsiorowskiego, t. 3, *Ziemia ruskie*, Kórnik 1992, s. 6.

⁶⁵ A. Janeczek, *Osadnictwo pogranicza...*, s. 25 i n.

⁶⁶ R. Szczygieł, *Hrubieszów w okresie staropolskim. Charakterystyka rozwoju miasta*, [w:] *Hrubieszów przez dzieje*, pod red. R. Szczygła, Hrubieszów 1990, s. 24. Podawany za M. Stankową przez H. Stamińskiego (*Hrubieszów...*, s. 9) rok 1429 jako czas, powołania powiatu w rzeczywistości odnosi się jedynie do daty najstarszych zachowanych zapisek sądów hrubieszowskich.

⁶⁷ AGZ, VI, nr 15.

⁶⁸ W 1469 r. powiat lubomelski wcielono do chełmskiego. Ten sam los na początku XVI w. spotkał pow; ratneński. *Urzednicy wojewodztwa helmskiego...*, s. 9 i n.

⁶⁹ M. Stankową, *Księga sądu...*, s. 97.

⁷⁰ APL, ZCH, sygn. 2 — zapisy, k. 481-481 v z 1468 r. Księga sądowa hrubieszowska wzmiankowana jest także w 1460 r. Wówczas transakcja związana z zastawieniem działu w Masłomęczu wpisano *in librum Rubyeschowiensti* — *ibid.*, k. 406 v. Siedem lat później spłatę długu ciężącego na Oborkowie uczyniono *iuxta inscripcionem in actis terrestribus in Rubyeszow et Chelm* — *ibid.*, k. 495.

⁷¹ M. Stankową, *Księga sądu...*, s. 97.

przejawiając się w funkcjonowaniu oddzielnych woźnych sądowych: chełmskiego i hrubieszowskiego⁷², określaniem zwłaszcza przez kancelarię królewską lokalizacji poszczególnych wsi jako położonych w tym dystrykcie⁷³ czy wreszcie przekonaniem o trwaniu powiatu hrubieszowskiego w świadomości zbiorowej miejscowej szlachty⁷⁴.

Szczegółowe odtworzenie granic tego powiatu napotyka na liczne kłopoty, wynikające nie tylko z ubóstwa zachowanych źródeł, lecz przede wszystkim z licznych w badanej epoce korekt terytorialnych, będących dziełem tak władców, jak i inicjatyw podejmowanych przez wielką własność ziemską.

Zachodni skrawek badanego terytorium, obejmujący wsie Mołodiatycze, Bogucice (*Bohutycze*), Wilków (*Wolkowyje*) i Dobromierzyce, stanowił pomost łączący enklawę hrubieszowską z powiatem chełmskim. Ów zakątek charakteryzował się znaczną stabilnością granicy. Na północy linię tę wyznaczały położone w powiecie horodelskim Chyżowice, Trzeszczany i Podhorce, na południu zaś należące do pow. grabowieckiego Werbkowice, Hostynne, Peresołowice i Zaborce⁷⁵. W badanej epoce brak prób jej zmiany na omawianym odcinku, a przynależność wspomnianych wyżej czterech osad do ziemi chełmskiej i pow. hrubieszowskiego jest dość dobrze udokumentowana⁷⁶. Nie ma ich też wśród wsi przynależnych w świetle dokumentu księcia Siemowita z 1394 r. do kościoła parafialnego w Grabowcu, co wskazuje na ich odłączenie od lenna mazowieckiego przed tą datą. Spostrzeżenie to potwierdza wspomnianą już wyżej tezę A. Janeczka o wczesnych rewindykacjach Władysława Jagiełły⁷⁷.

Trzon terytorium hrubieszowskiego stanowiły obszary położone na wschód od prawego brzegu Huczwy. Zapewne naprzeciw Wilkowa znajdowała się obecnie nieistniejąca wieś Oborków (Oburkowiec), może lokowana na terenach późniejszej Gozdawy⁷⁸.

Południowa granica pow. hrubieszowskiego w pierwszej połowie XV w. podlegała licznym korektom, będącym konsekwencją często nie najlepszych stosunków między Władysławem Jagiełłą a jego mazowieckimi lennikami. Najpierw w 1412 lub 1413 r. odłączył ten władca od posiadłości księcia Siemowita m.m. wsie: Mikulin, Małoniż, Pukarzów, Wiszniów, Mircze oraz połowę Modrynia (późniejszego Modryń-

⁷² APL ZCH, dekrety, z-25, k. 132v z 1491 r.: *Comparentes personaliter ministerial.es terrestres, unus Rubyeschowoyensis et alter Chelmensis*. Podobnie też: k. 131v z 1491 i 144v z 1492 r.

⁷³ MRPS I, nr 1043 z 1473 r.: *in villa Bothaticze, districtm Rubyeschoviensis*, nr 2133 z 1490: *villam regalem Pudoresy in term Chelmensi et dlstriclu Rubyeschoviensi*, nr 2113 z 1490: *villam Bohuticze disticius Rubyeschoviensis*.

⁷⁴ W dokumencie królewskim z 1485 r. występuje: *term Chelmensis cum districtu eodetm uc Krassnostawensi, Hrubyeschwensi* — MRPS, t. I, nr 1812. Również omówiony już statut krasnostawski z 1477 r. regulujący kwestię obciążeń chłopów zamieszkujących ziemię chełmską był dziełem: *terrigenario omnium in term et districtibus Chelmensis, Crasznostawensis, Hrubyeschoviensis et Szczbrzesthiensis* — APL, ZK, zapisy, sygn. 2, k. 100.

⁷⁵ A. Janeczek, A. Swieżawski, *Rejestr poboru lanowego województwa helskiego z 1472 r.* (dalej: RPŁWB), „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” r. 39, 1991, nr 1, s. 35-38.

⁷⁶ W 1515 r. Mołodiatycze i Dobromierzyce określono jako przynależne do ziemi chełmskiej — MRPS IV, nr 10771, Bogucice zaś w 1473 i 1490 r. jako położone w powiecie hrubieszowskim — MRPS I, nr 1043 L2113.

⁷⁷ ZDM, cz. 4, nr 1110. Zasięg-parafii grabowieckiej na tym odcinku wyznaczają te same wsie co w 1472 r. powiatu grabowieckiego: Werbkowice, Gdeszyn, Hostynne, Peresołowice.

⁷⁸ Przynależność Oborkowa do pow. hrubieszowskiego jest w XV w. wielokrotnie poświadczona — APL, ZCH, zapisy, sygn. 2, k. 494v-495 z 1467, M. Stankowa; *Księga sądu ziemskiego...*, s. 96: *villa Oborków sita in districtu hrubieszoviensis*.

ca⁷⁹). Zdaniem A. Swieżawskiego ich zwrot miał nastąpić w 1430 r., po hołdzie złożonym władcy polskiemu przez księcia Kazimierza II⁸⁰. Modryń w tym samym czasie otrzymał ksiązę kobryński Roman, gdy tymczasem druga część tej wsi — Modryniec — pozostawała w rękach książąt mazowieckich. Władztwo Romana nie okazało się trwałe, skoro dziesięć lat później Modryń pozostawał królewszczyzną położoną w powiecie hrubieszowskim. Próby odebrania szlachcie bełskiej w 1458 r. za absencję w wyprawie pruskiej Mikulina, Modryńca i wsi Mircze jako osad położonych w ziemi chełmskiej i pow. hrubieszowskim, nadanych przez króla Kazimierza Jagiellończyka Janowi Tęczyńskiemu, nie powiodły się. Osady te w dalszym ciągu pozostawały w zasięgu administracji grodu bełskiego. Jednak jeszcze w 1467 r. przed kasztelanem, sędzią i pod-sędkiem chełmskimi oraz komisarzami królewskimi przedstawiciele szlachty z Mienian zeznali, że: *Myrecz, Modryń et Mikulin sunt et iacent in terra et districtu Chelmensi, non alibi*⁸¹.

Kolejną komplikację spowodowało królewskie nadanie z 1431 r. dla Siemowita V w dożywocie powiatu żydaczowskiego oraz położonych w powiecie hrubieszowskim Szychowic, Poczuchowa (późniejszego Cichobórza?) i połowy Terebinia⁸². Według J. Kurtyki, około 1437 r. ziemie te uzyskał wojewoda Jan Tęczyński, lecz w ich faktyczne posiadanie wszedł dopiero dwadzieścia lat później. Możliwe, że w tym samym czasie otrzymał (co zaznaczono już wyżej) też inne pobliskie wsie, które około 1470 r. znajdowały się w dobrach Tęczyńskich, m.in. Prehoryle (Pogorzałe), Uników, Kryłów, Małków oraz Mieniany⁸³.

Wydarzenia te w decydujący sposób zaważyły na kształcie interesującego nas tutaj odcinka granicy. Podział Terebinia na część bełską i chełmską widoczny jest w połowie XV w. W 1451 r. zastawiono: *Threbyen, Vnykow et Maly Czyrnaczynecz, m e d i e t a s t a m e n y i l l e T h e r e b y e n i a c e t e t s i t a e s t i n t e r r a b e l z e n s i s, r e l i q u a m m e d i e t a s v i l l e p r e f a t e T h e r e b y e n [. . .] i n t e r r a e t d i s t r i c t u C h e l m e n s i s* [podkr. G. J.]⁸⁴. Z tej samej zapiski wynika, że w skład ziemi chełmskiej wchodził także pobliski Czerniczynek (*Maly Czyrnaczynecz*) oraz nieistniejący obecnie Uników⁸⁵. Dalej granica biegła na południe od Szychowic, Małkowa i Prehoryłego, a następnie przekraczając Bug obejmowała niewielki obszar położony wzdłuż jego prawego brzegu, gdzie w połowie XVI w. istniało kilka osad nadbużańskich należących do klucza kryłowskiego Tęczyńskich: Krzczów, Wołczek, Leźnica (Łoźnica), Michały: Wielkie i Małe oraz Młyniska i Poromów⁸⁶. Wydaje się jednak, że administracyjne przekroczenie linii Bugu i przypisanie wyżej wspomnianych osad do ziemi chełmskiej nastąpiło dopiero na

⁷⁹ Por. przyp. 8.

⁸⁰ A. Janeczka, *Osadnictwo pogranicza...*, s. 26 i n. oraz A. Swieżawski, *Ziemia helńska. Zarys dziejów politycznych do roku 1462*, Częstochowa 1990, s. 122, 142.

⁸¹ APL, ZCH, zapisy, sygn. 2, k. 470.

⁸² *Materiały archiwalne...*, nr 75.

⁸³ A. Janeczka, *Osadnictwo pogranicza...*, s. 26 i n., a także J. Kurtyka, *op. cit.*, s. 448 i n. W niedatowanym dokumencie znajduje się prośba do księcia mazowieckiego, aby ten oddał Janowi z Teczyna wieś Szychowice, nadaną mu przez króla wraz z innymi dobrami na Rusi — *Codex Epistolaris saeculi decimi quinti*, t. 3, wyd. A. Lewicki, Kraków 1894. Dodatek nr 96, s. 597 i n.

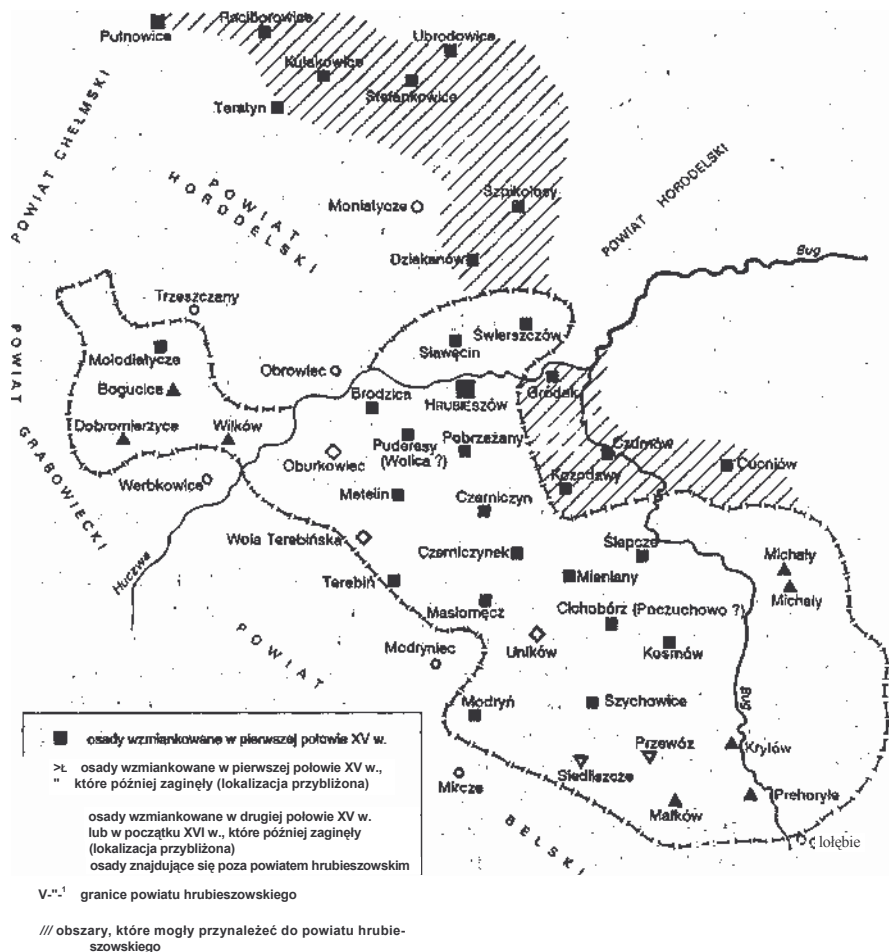
⁸⁴ APL, ZCH, zap. sygn. 2, k. 122v-123.

⁸⁵ Tak samo: APL, ZL, sygn. 9, k. 290v z 1480 r.: *medietate Trzebyen, Vnykow in terra sitis Chelmensis*:

⁸⁶ J. Kurtyka, *op. cit.*, s. 447.

ZAPLECZE OSADNICZE MIASTA W PÓŹNYM ŚREDNIOWIECZU

osady wzmiankowane w drugiej połowie XV w.
lub w początku XVI w.

Ryc. 1. Terytorium i osadnictwo powiatu hrubieszowskiego w późnym średniowieczu

przełomie XV/XVI w. w związku z rozbudową włości kryłowskiej przez Teczyńskich, co jeszcze w 1538 r. zostało oprotestowane przez szlachtę litewską jako bezprawne⁸⁷. Możliwe, że pierwotnie administracja chełmska rozciągała się dalej na południe od Omówionego obszaru. Około 1396 r. król oddał księciu Ziemowitowi na zasadzie zamiany wsie Uhrynów i Witków, może wyznaczające pierwotnie skrajnie południowy zasięg włości hrubieszowskiej. Za tą koncepcją konsekwentnie, opowiada się A. Janeczek⁸⁸.

⁸⁷ A. Janeczek, *Osadnictwo pogranicza...*, s. 104 n.; A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku*, Lublin-Chełm 1999, s. 128.

⁸⁸ A. Janeczek, *Osadnictwo pogranicza...*, s. 26.

Nie ulega wątpliwości, wbrew opinii H. Stamirskiego⁸⁹, przynależność nadbużańskiego Kosmowa i wsi Ślepcze do ziemi chełmskiej i powiatu hrubieszowskiego, dobrze poświadczona źródłowo w latach 40. XV w.⁹⁰ Ponadto zwraca uwagę, że tych miejscowości nie wymieniono w cytowanym wyżej rejestrze z 1472 r. jako przynależnych do województwa bełskiego. W omawianym źródle nie występują również Cucniów i Kozodawy — królewszczyzny znajdujące się także w XVI stuleciu pod zarządem starosty hrubieszowskiego, co sugeruje ich dawniejszą przynależność do naszego powiatu. W tej sytuacji położony między nimi Cichobórz stanowiłby niewielką i nienaturalną enklawę powiatu horodelskiego⁹¹. Nie wiadomo jednak, jak daleko w przeszłość sięgać mogła ta sytuacja. Sprawę można by uznać za wyjaśnioną, gdyby przyjąć sugestię A. Janeczka, iż Cichobórz kryje się w dokumencie królewskim z 1431 pod nazwą *Poczuchowo* — wsią położoną wtedy: *in term Chelmensi et districtu Hrubyeshouieni*⁹². Również lokujące się nieopodal, lecz bardziej na północ Czumów i Gródek, w 1472 r. pewnie należące do powiatu horodelskiego, w przeszłości mogły mieć odmienny status terytorialny. Taką sytuację sugeruje umieszczenie tych wsi w znanym nam już fałszyfikacie pochodzącym z drugiej połowy XV w., będącym rzekomym uposażeniem parafii hrubieszowskiej z 1400 r. Być może jednak oddaje on stare, sięgające początków stulecia, tradycje łączności tych osad z Hrubieszowem.

Północna granica powiatu hrubieszowskiego przekraczała rzekę Huczwę, obejmując notowane w XV w. osady Sławęcín i Swierszczów. W tym miejscu należy przypomnieć interesującą sugestię H. Stamirskiego o możliwości istnienia jeszcze jednego korytarza łączącego bezpośrednio obszar powiatu hrubieszowskiego z ziemią chełmską. Mógłby on bieć wzdłuż osi wsi Dziekanów i Szpikołosy. W tej sytuacji zachodni fragment Bełskiego, zamknięty linią Obrowiec-Podhorce-Chyżowice-Wojałowice, stanowiłby enklawę województwa bełskiego na terytorium Chełmskiego⁹³. Za trafnością tej sugestii przemawia umieszczenie obu miejscowości w znanym nam już fałszyfikacie z 1400 r. oraz trwała ich przynależność do starostwa hrubieszowskiego, widoczna w ciągu XV i XVI w.⁹⁴ Przyjęcie tej hipotezy uczyniłoby też zrozumiałym stwierdzenie przez W. Czarneckiego związek z parafią hrubieszowską osad położonych na północ od Szpikołosów i jednocześnie na zachód od Horodła: Raciborowic, Putnowic, Teratynia, Kułakowic, Ubrodowic i Stefanowic⁹⁵. Możliwe, że stanowiły one dalszy ciąg sugerowanego korytarza, podległego w pewnym okresie XV w. jurysdykcji hrubieszowskiej⁹⁶.

⁸⁹ H. Stamirski, *Powiat horodelski w roku 1472*, Hrubieszów 1958, mapa.

⁹⁰ W dokumencie króla Władysława III z 1442 r.: *Villae Silepcze et Coszmow in districtu Hrubieso- uieni*. — ZDM 8, nr 2435. W 1441: *in et super villis nostris Ślepcze et Koszmowo vocatis, in term et districtu Chelmensis sitis* — *ibid.*, nr 2348. W 1434 r. król zaświadczył, że Wawrzyniec z Bzowca odstąpił sołectwo w Ślipczach Michałowi zwanemu Braha, za wieś Sitno. Obie miejscowości określono jako położone: *in terra Rusie et districtu Chelmensi*. — ZDM 7, nr 2158.

⁹¹ W 1472 r. zapłacono pobór z części należącej do szlachcianki Sokółowskiej i części Jana Korytki — RPLWB, s. 36.

⁹² *Materiały archiwalne...*, nr 75; A. Janeczek, *Osadnictwo pogranicza...*, s. 27.

⁹³ H. Stamirski, *Powiat horodelski...*, s. 31.

⁹⁴ AGZ XIX, nr 2202 z 1491 r.; *Lustracja* s. 100 i n.

⁹⁵ W. Czarnecki, *Ścieżka osadnicza...*, tab. I. Charakterystyczne, że mieszkańcy tych osad bardzo często załatwiają sprawy dotyczące transakcji ich posiadłościami przed sądem hrubieszowskim. APL, ZCH zap. sygn. I, *passim*.

⁹⁶ Trudną do weryfikacji tezę o identycznym zasięgu parafii i powiatu hrubieszowskiego sformułowała M. Stankowa w pracy *Sąd hrubieszowski w XV w.*, „Rocznik Lubelski” t. 16, 1973, s. 37.

WNIOSKI

Uzyskany w wyniku naszych rozważań obraz osadnictwa i stosunków gospodarczych istniejących we wsiach podhrubieszowskich skłania do kilku wniosków. Mimo niedostatków bazy źródłowej wydaje się, że już w XIV w. były to, zwłaszcza w części centralnej obszary dość dobrze zasiedlone, a początek wsi odnotowanych po raz pierwszy w XV w. zapewne sięga przynajmniej końca poprzedniego stulecia. Z tej przyczyny inwestycje gospodarcze widoczne w XV w. polegały na osadzaniu nowych wsi przede wszystkim na słabiej dotąd zasiedlonych wschodnich i zachodnich rubieżach tego obszaru, a zarazem na uzupełnianiu sieci osad w części centralnej. Strukturę gospodarczo-społeczną starszych miejscowości dostosowywano do potrzeb nowej rzeczywistości poprzez ich reformę, polegającą przede wszystkim na wprowadzaniu urzędzeń typowych dla prawa niemieckiego. Istnieją też przesłanki sugerujące, że w tym samym stuleciu zapoczątkowano tutaj rozwój gospodarki folwarcznej. Oczywiście, był to proces rozłożony w czasie, a elementy obyczaju ruskiego dość dobrze widoczne są do końca omawianej epoki. Nie ulega jednak wątpliwości, że Hrubieszów, centralny dla tej okolicy ośrodek miejski, dysponował w XV w. solidnym zapleczem rolniczym i prężnie rozwijającym się rynkiem lokalnym. Stanowiło to ważną przesłankę dla dalszego rozwoju miasta w epoce nowożytnej.